

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Ἄνατολή καὶ «Ἄνατολία» τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν

Ευάγγελος Χρυσός

doi: [10.12681/deltiokms.26122](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26122)

Copyright © 2021, Ευάγγελος Χρυσός

Ἄδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφικὴ αναφορὰ:

Χρυσός Ε. (2021). Ἄνατολή καὶ «Ἄνατολία» τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 20, 49–62. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26122>

Ευάγγελος Χρυσός

ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ «ΑΝΑΤΟΛΙΑ» ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ¹

Σε αυτό το σύντομο δοκίμιο προς διερεύνηση τίθεται το εξής ζήτημα: Πώς ανταποκρίθηκε το Βυζάντιο στην αδήριτη πραγματικότητα του κλεισίματος του ορίζοντά του και της διακοπής των οδών που το συνέδεαν με την Ανατολή, που συντελέστηκε μετά την ήττα στη μάχη του Μαντζικέρτ το 1071, μια πραγματικότητα την οποία επέβαλε η εγκατάσταση των Σελτζούκων και των τουρκομανικών νομαδικών φύλων στη Μικρά Ασία; Σημειώνω ότι έγκυρες πληροφορίες για τη διαπραγματεύση αυτού του θέματος μπορεί να αντλήσει κανείς ευχερώς από το σημαντικό, θα έλεγα κλασικό, βιβλίο *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία* του καθηγητού Σπύρου Βρυώνη.²

1. Σε μια επιστημονική συνάντηση με γενικό θέμα προβληματισμού τούς Έλληνες στους δρόμους της Ανατολής, με ανοιχτά τα σύνορα, τόσο τα χρονικά (από τον Μεγαλέξανδρο έως σήμερα) όσο και τα γεωγραφικά (από τη Μακεδονία μέχρι την Αίγυπτο και την Αραβική χερσόνησο, προς την Ινδία αλλά και προς την Κίνα), που συνήλθε στη Θεσσαλονίκη τον Νοέμβριο του 2004, επέλεξα να διαπραγματευτώ ένα ίσως υπερβολικά εξειδικευμένο, αλλά χρήσιμο θέμα για την κατανόηση της ιστορίας της Μικράς Ασίας. Το κείμενο εκείνης της εισήγησης θα έμενε αδημοσίευτο αν δεν με πρότρυνε ο συνάδελφος Πασχάλης Κιτρομηλίδης να το αποδέσω στη φιλόξενη αγκάλη του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Τον ευχαριστώ.

2. Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth century*, Berkeley 1971, ελληνική μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού – 11ος έως 15ος αιώνας*, Αθήνα 2000. Πρβλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και οι ιστορικές καταβολές των ελληνοτουρκικών σχέσεων», *Μικρασιατικά Χρονικά* 16 (1975), σσ. 318-337, και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Για την ελληνική μετάφραση του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), σσ. 373-377.

Πέραν αυτής της βασικής μονογραφίας, και άλλες σχετικές μελέτες του ίδιου ερευνητού έχουν περιληφθεί στους τόμους *Byzantium: Its Internal History And Rela-*

Στον τίτλο αυτού του δοκιμίου διακρίνω μεταξύ των όρων Ανατολή και Ανατολία – ίσως θα ήταν σαφέστερο να διακρίνω μεταξύ Μικράς Ασίας και Ανατολίας. Όπως είναι γνωστό, από την αρχαιότητα δόκιμος είναι ο γεωγραφικός όρος Μικρά Ασία και εξίσου δόκιμος είναι ο όρος Ανατολή, ιδίως κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Αντίθετα, ο όρος Ανατολία στα ελληνικά δεν αναφέρεται στα μεσαιωνικά κείμενα,³ είναι νεότευκτος, παρ' όλον ότι

tions With The Muslim World: Collected Studies [Variorum Reprints, London 1971] και *Studies On Byzantium, Seljuks, And Ottomans: Reprinted Studies*, Malibu 1981. Πολύ σημαντικό είναι και το έργο του *The Mechanism of Catastrophe, the Turkish Pogrom of September 6-7, 1955 and the Destruction of The Greek Community Of Istanbul*, New York 2005 [ελληνική μετάφραση Λευτέρη Γιαννουδάκη, *Ο μηχανισμός της καταστροφής. Το τουρκικό πογκρόμ της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου 1955 και ο αφανισμός της Ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2007]. Βλ. του ίδιου, *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New York 1992, σσ. 125-140, και το αποκαλυπτικό άρθρο του “A personal history of the history of the battle of Mantzikert”, στον τόμο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, σσ. 225-244. Ο Σπύρος Βρυώνης έχει συλλέξει και ένα πλουσιότατο αρχείο πηγών σε πολλές γλώσσες για τη μάχη του Μαντζικέρτ, που προορίζεται να ενταχθεί σε μονογραφία με τίτλο “The History of the Battle of Mantzikert”, η οποία θα αναδεικνύει την κορυφαία σημασία αυτής της μάχης. Από τη νεότερη βιβλιογραφία αξίζει να προστεθούν οι ακόλουθοι τίτλοι: Αλέξης Σαββίδης, *Byzantium in the Near East. Its relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, c. A.D. 1192-1237*, Θεσσαλονίκη, 1981· J. Chrysostomides, “The Byzantine Empire from the Eleventh to the Fifteenth Century”, στον τόμο K. Fleet (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey. I: Byzantium to Turkey 1071-1453* [*The Cambridge History of Turkey*], Cambridge 2009, σσ. 6-50, και Ch. Melville, “Anatolia under the Mongols”, στον ίδιο τόμο, σσ. 51-101. Τέλος, πολύ σημαντική είναι η πρόσφατη μελέτη του Alexander D. Beihammer, “Defection across the Border of Islam and Christianity: Apostasy and Cross-Cultural Interaction in Byzantine-Seljuk Relations”, στο *Speculum* 86 (2011), σσ. 597-651, με ισορροπημένη εκτίμηση του βαθμού αλληλεγγύης ή και ώσμωσης μεταξύ των δύο αντίπαλων κόσμων.

3. Ο όρος δεν απαντάται στο *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100-1669*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, του Εμμανουήλ Κριαρά. Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, του Γεωργίου Μπαμπινιώτη, λήμμα Ανατολία, σ. 171, αναφέρεται ως «ονομασία της Μικράς Ασίας και κατ' επέκταση της ασιατικής Τουρκίας». Ο καθηγητής Μπαμπινιώτης, σε συνεργασία με τον ειδικό συνεργάτη του Γιώργο Μπάτζιο, με εφοδίασε με περαιτέρω πληροφορίες που οδηγούν προς την ίδια ερμηνεία και στο άρθρο του Alexis Savvides, “A note on the terms rum and Anatolian Seljuk and early Ottoman times”, <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/view/2589/2354>, σσ. 95-102.

χρησιμοποιείται πια αρκετά συχνά, αλλά καταχρηστικά. Για την ιστορία του πράγματος, αξίζει να σημειώσω ότι ο νεολογισμός Ανατολία προέρχεται ως αντιδάνειο από τις ευρωπαϊκές γλώσσες, όπου έχουμε τη λέξη Anatolia (εξ ου έχουμε το Anatolia College⁴), προέρχεται δε η λέξη από το τουρκικό Anadolu, το οποίο αποτελεί την τουρκική εκφορά της λέξης Ανατολή.⁵

Ωστόσο, υπάρχει μια μετατόπιση στη σημασία του όρου. Ο όρος Μικρά Ασία⁶ περιέχει την αντίθεση της Μικράς έναντι της Μεγάλης, δηλαδή της λοιπής Ασίας, που καλύπτει όλη την απέραντη ανατολική Ήπειρο. Όπως δείχνουν πολλά παραδείγματα όμοιων αντιθετικών όρων, όπως Μικρά Σκυθία, Μικρά Αρμενία, Μικρά Βλαχία, Μεγάλη Βουλγαρία, Μεγάλη Ελλάδα, ο προσδιορισμός Μικρά χωροθετεί την ονομαζόμενη περιοχή εντός των συνόρων ή εντός της πολιτικής ή πολιτιστικής περιοχής ελέγχου της Αυτοκρατορίας.⁷ Για να το πω απλά: Το μικρό είναι δικό μας, το μεγάλο είναι έξω από τον ορίζοντα ή τα όριά μας. Με αυτήν την έννοια, η Μικρά Ασία των βυζαντινών πηγών είναι η καθ' ημάς Ασία, η καθ' ημάς Ανατολή, η μεσογειακή Ασία. Πέραν αυτής βρίσκεται η μεγάλη και αχανής Ασία.

Η σημειολογική αυτή διαφορά χάνεται όταν από τον όρο Μικρά Ασία ή και τον όρο Ανατολή περάσουμε στον όρο Anadolu-«Ανατολία». Έστω και με τον κίνδυνο κάποιας σχηματοποίησης, που πάντοτε απλουστεύει τα πράγματα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Μικρά Ασία κατά τη σημειολογία της είναι χώρα Ελληνής, ενώ η Anadolu-Ανατολία προϋποθέτει την τουρκική κατάκτηση και αναφέρεται σε εδάφη που έκτοτε δεν είναι πια ελληνικά.

4. Η προσπάθεια να διευκρινίσω με στοιχεία από το αρχείο του σχολείου το ιστορικό πλαίσιο και το σκεπτικό μέσα στο οποίο επελέγη το όνομα “Anatolia College” δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Πάντως, τα στοιχεία συγκλίνουν σε έναν συνδυασμό της ανατολής (του ηλίου), όπως εκφράστηκε με την εμβληματική έκφραση της σχολής “The Morning Cometh”, και το γεγονός, βέβαια, ότι αρχικά ιδρύθηκε στην Ανατολή από Αμερικανούς ιεραποστόλους (το 1886 στη Μερζιφούντα, της περιοχής Αμασείας, ύστερα από μια πρώτη περίοδο λειτουργίας στον λόφο Bebek Bogazici του Βοσπόρου). Ευχαριστώ την κυρία Ελένη Μουσκεφαροπούλου της Βιβλιοθήκης του Κολλεγίου για τη βιβλιογραφική της υποστήριξη.

5. Βλ. τα εκτενή και κατατοπιστικά άρθρα των F. Taeschler και H. Louis υπό το λήμμα Anadolu στο *The Encyclopaedia of Islam*, τόμ. Α', Leiden 1986, σσ. 461-481.

6. Πτολεμαίου, *Γεωγραφικά* 5, 5, 2, και Αρριανού, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* 3, 30, 9.

7. Αυτό το φαινόμενο ανέλυσα στο άρθρο “Zum Landesnamen Langobardia”, στο *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, επιμ. W. Pohl – P. Erhart [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9], Wien 2005, σσ. 429-435.

Η διαφορά αυτή είναι, όπως φαίνεται, ανεπίγνωστη στους δύο σημαντικότερους ιστορικούς εκείνης της περιόδου, τον Βρυώνη, όπως προανέφερα, και τον Claude Cahen, που σχεδόν συγχρόνως με τον Βρυώνη εξέδωσε το πολύ σημαντικό βιβλίο *Preottoman Turkey* (1968).⁸ Έτσι, ο Βρυώνης χρησιμοποιεί τον όρο Μικρά Ασία για όλη την περίοδο της σταδιακής παρακμής του Ελληνισμού, ενώ αντίθετα ο Cahen μέμφεται σε σχετική διβλιοκρισία του τον Βρυώνη για όχι επαρκώς ακριβή γεωγραφική ορολογία σε συνάρτηση με τον όρο Anatolia.⁹ Είναι δε ενδιαφέρον ότι ενώ και ο ίδιος χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν αδιάκριτα, στη χρήση του όρου από τον Βρυώνη διαβλέπει διάθεση ανισόρροπης στόχευσης στην τύχη του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας –που, βέβαια, είναι ο διακηρυγμένος ήδη από τον τίτλο του βιβλίου στόχος του Βρυώνη!– και όχι στη σταδιακή επικράτηση των Τούρκων στην Ανατολία πριν από την κατάκτηση των Οθωμανών.

Ίσως επιβάλλεται να παρουσιάσω στην αρχή και εν απολύτω συντομία ένα πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων. Η μάχη του Μαντζικέρτ του έτους 1071, αν και από στρατιωτικής πλευράς δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, είχε καταλυτικές συνέπειες στον πολιτικό και στον δημογραφικό χάρτη, στις σχέσεις των δύο αντιμέτωπων δυνάμεων, του Βυζαντίου και των Σελτζούκων, και ασφαλώς σφράγισε την τύχη της Μικράς Ασίας. Αυτό συνέβη κυρίως γιατί, πέραν από τη συγκροτημένη στρατιωτική και πολιτική παρουσία του σελτζουκικού σουλτανάτου, που ήλεγχε ίσως όχι εκτεταμένες, αλλά ζωτικές περιοχές της Μικράς Ασίας, ένα συνεχώς ογκούμενο και διευρυνόμενο κύμα πολιτικά ανένταχτων νομάδων, που ανήκαν σε μουσουλμανικά φύλα Τουρκομάνων, κινήθηκε με γενική κατεύθυνση από Ανατολή προς Δύση και εκτόπισε σταδιακά τον χριστιανικό πληθυσμό, καταστρέφοντας συγχρόνως τόσο τις πόλεις όσο και την τεχνική υποδομή της παραγωγής και της οικονομίας στην ύπαιθρο, η οποία ήταν άχρηστη για τον δικό τους τρόπο διαβίωσης. Έτσι, ο

8. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c.1071-1330*, New York 1968.

9. Claude Cahen στο *Journal: International Journal of Middle East Studies / Volume 4 / Issue 1* (January 1973), σσ. 112-117. Για τον τρόπο που καταγράφεται η εξέλιξη αυτή στην τουρκική βιβλιογραφία, βλ. Martin Strohmeier, *Seldschukische Geschichte und türkische Geschichtswissenschaft. Die Seldschuken im Urteil moderner türkischer Historiker* (Seljuk history and Turkish historiography. The Seljuks in the works of modern Turkish historians) [Islamkundliche Untersuchungen, 97], Berlin 1984.

κοινωνικός και οικονομικός ιστός της Μικράς Ασίας διερράγη και η ζημία για το κράτος της Κωνσταντινουπόλεως ήταν, φυσικά, ανυπολόγιστη.¹⁰

Όπως είναι γνωστό, ο Αλέξιος Κομνηνός κατόρθωσε να αντιστρέψει εν μέρει τον «τροχό της ιστορίας» και με προσεκτικά και επιτυχημένα βήματα παλινόρθωσε την αυτοκρατορία, που φαινόταν να καταλύεται υπό την πίεση εχθρών πανταχόθεν. Στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει τη βυζαντινή παρουσία στη Μικρά Ασία και να επανανοίξει τους «δρόμους της Ανατολής», δρῆκε αρωγό τους σταυροφόρους της λεγόμενης Α΄ Σταυροφορίας.

Στην καθ' ημάς Ανατολή και ιδιαίτερα στην ελληνική ιστοριογραφία έχουμε εδισθεί να βλέπουμε, νομίζω με μονομέρεια, το ιστορικό μέγεθος των σταυροφοριών ως ένα αναπάντεχο και φοβερό κακό, που αντιμετώπισε το Βυζάντιο στο πρόσωπο των ιπποτών από τη Δύση. Όμως στην εκτίμησή μας αυτή παραβλέπουμε ότι ως ιστορικό φαινόμενο οι σταυροφορίες υπέστησαν έναν εκφυλισμό από την αρχική, αγνή ή ρομαντική ιδέα της Α΄ Σταυροφορίας, που απέβλεπε στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Μουσουλμάνους, όπως αφελώς πίστευαν οι σταυροφόροι, ως την κυνική και επαίσχυντη κατάληξη του φαινομένου με την άλωση και την καταλήστευση της Κωνσταντινουπόλεως κατά την Δ΄ Σταυροφορία το 1204. Στη συλλήβδην αρνητική αυτή εκτίμηση αγνοούμε δύο σημαντικά στοιχεία: Πρώτον, ότι ο ίδιος ο Αλέξιος Κομνηνός είχε ζητήσει τη στρατιωτική βοήθεια της Δύσεως, ακριβώς για να αντιμετωπίσει τους Σελτζούκους, μια βοήθεια που του παρασχέθηκε, άσχετο αν η βοήθεια αυτή δεν ήρθε όπως την είχε ίσως ζητήσει και φανταστεί ο Αλέξιος, δηλαδή με τη μορφή συμμαχικής ή μισθοφορικής στρατιωτικής δύναμης, αλλά πήρε τη μορφή της γνωστής σταυροφορικής εκστρατείας, της λεγόμενης Α΄ Σταυροφορίας.¹¹ Δεύτερον, η επιτυχής διέλευση των σταυροφορικών στρατευμάτων μέσα από τα εδάφη της Μικράς Ασίας, ύστερα από νικηφόρες πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Σελτζούκων και άλλων

10. Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. Paul Markham, "The Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?", στον ιστότοπο <http://deremilitari.org/2013/09/the-battle-of-manzikert-military-disaster-or-political-failure/>

11. Από την εκτενή πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα των σταυροφοριών επιλέγω το βιβλίο του Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, London 2003 [*Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, μετάφραση Λεωνίδας Καρατζάς, Αθήνα 2004]. Κλασικό, αλλά παλαιότερο είναι το τρίτομο έργο του Steven Runciman, *A History of the Crusades* [= *Η ιστορία των σταυροφοριών: Το βασίλειο της Ιερουσαλήμ και η φράγκικη Ανατολή, 1100-1187*, μετάφραση Άγγυ Βλαβιανού, Αθήνα 2006].

μικρότερων μουσουλμανικών ηγεμονιών, μικρών εμιράτων καθ' οδόν προς τη Μέση Ανατολή, είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν αναίμακτη αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στις περιοχές αυτές, κατ' εφαρμογήν των όρων της συμφωνίας που είχε συνομολογήσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος με τους ηγέτες της σταυροφορίας, που, όπως παραδίδει αξιόπιστα η Άννα Κομνηνή, *ὅποσας πόλεις καὶ χώρας ἢ φρούρια φθάσ[ουν] κατασχεῖν ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων τὸ πρῶτον τελοῦντα, πρὸς τὸν ὑπ' αὐτῷ τούτῳ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποστελλόμενον ἀρχηγὸν παραδιδόναι* [Ἀλεξιάς, X 9, 11], προέβλεπε δηλαδή την παράδοση στα χέρια αντιπροσώπων του αυτοκράτορα των πόλεων, των κάστρων και των περιοχών που θα κατελάμβαναν. Η παραχώρηση της κυριαρχίας αυτών των περιοχών στα χέρια των στρατιωτικών εκπροσώπων του αυτοκράτορα, για την οποία ήταν μάλιστα γενικός υπεύθυνος ο σελτζουκικής καταγωγής στρατηγός Τατίκιος, έγινε πράγματι με τρόπο ομαλό, γιατί οι σταυροφόροι είχαν εκ προοιμίου υποχρεωθεί να δεσμευθούν ότι αυτά τα εδάφη ανήκαν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας στην Ανατολή, όπως είχε αυτή διαμορφωθεί ύστερα από τη συμφωνία του Βασιλείου Β' με τους Φατιμίδες το 1001, η οποία καθόριζε τα νοτιοανατολικά σύνορα στο ύψος μεταξύ Λαοδίκειας της Συρίας και Τριπόλεως του Λιβάνου, βορείως της Ταρτούζ (δηλαδή της αρχαίας Ανταράδου).¹² Αυτό σημαίνει ότι οι Σταυροφόροι δεν αποδέχθηκαν τη σελτζουκική κατοχή της Μικράς Ασίας ως τετελεσμένη και κατοχυρωμένη, ενώ, αντίθετα, οι Βυζαντινοί είχαν, εκ των πραγμάτων, αναγκαστεί να την αποδεχθούν, ώστε να χαραχθούν και νέα σύνορα, έστω και αν η απόφαση συνδυαζόταν με την ελπίδα ότι κάποτε η κατάσταση αυτή θα ανατρεπόταν.¹³

Στόχος ομολογημένος των περισσότερων Σταυροφόρων ήταν, βέβαια, η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Αυτός ο θρησκευτικός στόχος διευρύνθηκε, ωστόσο, όταν οι Σταυροφόροι κατόρθωσαν να ελέγξουν στρατιωτικά και να κρατήσουν τις περιοχές της Μέσης Ανατολής που βρίσκονταν νοτίως του αναγνωρισμένου βυζαντινού συνόρου. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τα στρατιωτικά αλλά και τα νομικά, δηλαδή πολιτικά, συχνά εξαιρετικά δυσειπίλυτα ζητήματα που δημιουργήθηκαν επί τόπου, κυρίως στην Αντιόχεια του Ορόντη, η οποία βρισκόταν μεν εντός των παλαιών βυζαντινών συνόρων,

12. Ευαγγέλου Χρυσού, «Νόμος πολέμου», στον τόμο *Το εμπόλεμο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σσ. 201-211.

13. Βλ. Wolfgang Felix, *Byzanz und die islamische Welt im 11. Jahrhundert*, Wien 1981.

αλλά κατελήφθη χωρίς την υπεσχημένη στρατιωτική αρωγή των Βυζαντινών, δείχνουν πόσο πολύπλοκα ήταν τα ζητήματα που έπρεπε να αντιμετωπισθούν επί τόπου. Αυτά τα ζητήματα δεν θα μας απασχολήσουν περαιτέρω, αν και δείχνουν παραστατικά πόσο αποφασιστικής σημασίας ήταν το σταυροφορικό κίνημα για τους Βυζαντινούς, όχι μόνον ως απειλή αλλά και ως πρόκληση και ευκαιρία για την αντιμετώπιση των θεμάτων ασφάλειας και στρατηγικής στη Μικρά Ασία.

Αυτό φάνηκε σαφέστερα κυρίως επί βασιλείας Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος βρέθηκε αντιμέτωπος με το σύνολο των δυνάμεων της Δύσεως τόσο στον ζωτικό για την Αυτοκρατορία χώρο της Ιταλίας όσο και κυρίως –αλλά και αλληλένδετα– στη Μέση Ανατολή. Η λεγόμενη Β΄ Σταυροφορία, στην οποία έλαβαν μέρος αυτοπροσώπως οι βασιλείς της Γαλλίας Λουδοβίκος και της Γερμανίας Κορράδος, ήταν μια τέτοια πρόκληση. Τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας επέβαλαν αφενός να διεκπεραιωθούν τα σταυροφορικά στρατεύματα στη Μικρά Ασία, χωρίς να απειλήσουν την Κωνσταντινούπολη, και αφετέρου να αξιοποιηθεί η παρουσία τους εκεί για την εξασθένιση και απόδηση των Σελτζούκων, που είχαν παγιώσει την κυριαρχία τους στο μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας. Αυτοί οι δύο στόχοι επέβαλαν μια φιλικά ουδέτερη στάση προς τους Σταυροφόρους, αλλά συγχρόνως τη διατήρηση των σχέσεων επικοινωνίας και ενίοτε συνεργασίας με τις μουσουλμανικές δυνάμεις, τους κηρυγμένους εχθρούς των Σταυροφόρων. Δεν έλειψαν βέβαια οι –αναπότρεπτες άλλωστε– παρεξηγήσεις που συσσώρευσαν όχι πάντοτε αδικαιολόγητες υποψίες για εγκατάλειψη από τους Βυζαντινούς της –υποτίθεται– κοινής με τους Σταυροφόρους πολιτικής κατά των απίστων. Η παταγώδης αποτυχία της Β΄ Σταυροφορίας απέδειξε ότι ήταν επιτυχείς οι πολιτικοί ελιγμοί του Μανουήλ. Το Βυζάντιο βγήκε έτσι ενισχυμένο από την επικίνδυνη αυτή εμπειρία.¹⁴

Το πλεονέκτημα αυτό επιδίωξε να το εκμεταλλευθεί ο Μανουήλ στο διπλωματικό πεδίο και επέτυχε μια εντυπωσιακή συμφωνία με τον σουλτάνο του Ικονίου, ο οποίος μάλιστα επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το 1162 και έγινε δεκτός με τιμές φίλου και συμμάχου αλλά και με «γαμικά συναλλάγια», δηλαδή συνοικέσια της βασιλικής οικογένειας με τις ηγεμονικές οικογένειες των σταυροφορικών κρατών της Μέσης Ανατολής. Ευάριδμη, αλλά

14. Βλ. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143-1180)*, Cambridge 1993 [= *Η αυτοκρατορία Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)*, ελληνική μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 2008, σσ. 95-105].

πολιτικά δυσανάλογα ισχυρή και επώνυμη ομάδα Σελτζούκων είχε δέσει τις υπηρεσίες της στην υπηρεσία της βυζαντινής διοίκησης και, μάλιστα, είχε ενταχθεί στον κύκλο της αυλικής αριστοκρατίας με πολύ στενές σχέσεις με τη δυναστική οικογένεια και σε καίριες θέσεις του στρατού και της διοίκησης. Άλλοι, πολύ περισσότεροι ανώνυμοι Σελτζούκοι εντάχθηκαν στον βυζαντινό στρατό, και γι' αυτούς οι πηγές χρησιμοποιούν τον όρο «Τουρκόπουλοι». Εξάλλου, ο Μανουήλ εγκατέστησε μέγα πλήθος Τουρκομάνων στις βαλκανικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας.¹⁵ Επομένως, τα δύο μέτωπα στα πεδία των μαχών δεν αντιστοιχούν σε δύο διαρκώς εχθρικούς και συγκρουόμενους λαούς. Η γνωριμία και η επικοινωνία ήταν απαραίτητη και δεδομένη. Εξάλλου παρατηρείται και αντίστοιχη ένταξη βυζαντινών αριστοκρατών στη σελτζουκική διοίκηση και στη σελτζουκική αυλή, όπως δείχνουν οι δραστηριότητες κάποιων μελών της μεγάλης οικογένειας των Γαβράδων. Από την άλλη μεριά, κάποιοι από τους εντόπιους της μικρασιατικής ενδοχώρας δέχθηκαν να συνεργασθούν με τον κατακτητή.

Προϋπόθεση, βέβαια, για τη συμμετοχή στα δρώμενα της βυζαντινής κοινωνίας των επήλυδων από την Ανατολή ήταν η προσχώρηση στη χριστιανική πίστη. Φαίνεται, όμως, ότι τουλάχιστον έως τα μέσα του 12ου αιώνα αυτό το βήμα, αν και αδιανόητο για τους Άραβες της πρωιμότερης εποχής —όπως αδιανόητο είναι και για τους μουσουλμάνους σήμερα—, δεν ήταν αδύνατο. Έτσι εξηγείται η παρουσία ενεργών Σελτζούκων στο Βυζάντιο την εποχή εκείνη, αφού, όπως φαίνεται, ο Μανουήλ πέτυχε εντυπωσιακή διείσδυση στην κοινωνία των μουσουλμάνων Σελτζούκων, με την προσχώρηση στη χριστιανική Εκκλησία επώνυμων μελών της άρχουσας κοινωνικής ομάδας. Για να διευκολύνει και να ενθαρρύνει αυτό το ρεύμα, ο Μανουήλ ζήτησε και, ύστερα από αρχική ισχυρή αντίσταση, απέσπασε από την πατριαρχική σύνοδο ρηξικέλευθη απόφαση αλλαγής του όρκου πίστεως. Ο νέος όρκος προέβλεπε ότι σε περίπτωση προσχωρήσεως μουσουλμάνων δεν θα υποχρεώνονταν πλέον

15. Για τους Τουρκομάνους που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης θα δημιουργήσει τον όρο «Νέα Περσίς» και θα την επονομάσει «γῆ Εὐρωπαϊά Περσῶν»: *Γῆν δὲ ἐκείνην τὴν παρασχεδὸν ἡμῖν οὐσαν καὶ ἑτέραν καὶ ἄλλην, τὰς πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἐν αἷς τὸ Ἀγαρηνὸν φύλον κατέσκαρται, εἴη ἂν ἐνεττήβολος ἄνθρωπος ὁ νέαν ἐπονόμασας Περσίδα ἢ καὶ γῆν Εὐρωπαϊάν Περσῶν. Οὕτως αὐτοὶ ἐν ἡμῖν πεπλήθυνται, οἱ μὲν πλείους ἄκοντες, πολλοὶ δὲ καὶ ἐκόντες μετοικιζόμενοι καὶ ἀποικιζόμενοι* [Eustathii Thessalonicensis Opera minora: Magnam partem edita, έκδοση Peter Wirth, Berlin 2000, σ. 248].

να αποκηρύξουν τον Θεό του Μωάμεθ αλλά μόνον τον Μωάμεθ και το Κοράνι.¹⁶ Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι στα μέσα του 12ου αιώνα είχε επέλθει μιας μορφής επικοινωνία των Βυζαντινών με τους Σελτζούκους όχι μόνο σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο αλλά και σε κοινωνικό και πολιτιστικό, μια επικοινωνία που ίσως να είχε οδηγήσει σε ευχυμότερους καρπούς σύνδεσης και ώσμωσης, αν οι πολιτικές εξελίξεις δεν είχαν επανέλθει, όπως θα δούμε, στη στάση της αναμέτρησης και της σύγκρουσης.

Στην εποχή αυτή εντοπίζεται από τους ειδικούς και η λογοτεχνική επεξεργασία στοιχείων από το παρελθόν, που διαπερνούν τα πολιτιστικά σύνορα και αξιοποιούνται ως κοινή κληρονομιά. Είναι η εποχή όπου οι πολιτιστικά εξιραμισθέντες Σελτζούκοι ενδαρρύνουν τη λειτουργία κέντρων αντιγραφής χειρογράφων (*scriptoria*) και επιχορηγείται η συγγραφή νέων έργων. Στα έργα που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία λογοτεχνικής παραγωγής ξεχωρίζει το έπος *Iskandar-nama* που συνέθεσε ο ποιητής Nizami Ganjavi και το αντίστοιχο έπος *Shahnameh* (*Βιβλίο των Βασιλέων*) του Ferdowsi, τα οποία δημιουργήθηκαν στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού.¹⁷ Είναι όμως ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι αυτή η κυκλοφορία βρίσκεται σε αρμονική σύνδεση και αντιστοιχία με την παράλληλη κυκλοφορία στον ελληνόφωνο κόσμο της *Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου* του Ψευδο-Καλλισθένη, η κυκλοφορία της οποίας ήταν, όπως φαίνεται από τη χειρόγραφη παράδοση, σε έξαρση

16. Βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. ΓΙ' (1081-1204), Αθήνα 2001, σσ. 274 κ.έ. Για τον τρόπο επικοινωνίας και γειτονίας μερικής ωσμώσεως, Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), σσ. 1-25. Βλ. επίσης Nevra Necipoğlu, "The Co-existence of Turks and Greeks in Medieval Anatolia (Eleventh-Twelfth Centuries)". *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 5 (1999-2000), σσ. 58-76. Πρβλ. Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries". *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), σσ. 1-25. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας των Αξούχ, οι οποίοι κατέλαβαν ανώτατες θέσεις επί αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Βλ. τα λήμματα Ιωάννης Αξούχος [Ioannes Axouch 293] και Αλέξιος Αξούχος [Alexios Axouch 17004] στην *Prosopography of the Byzantine World* (<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/index.jsp>). Για μια αντίθετη πορεία, βλ. την οικογένεια των Μαυροζώμη στην Αυλή των σουλτάνων των Σελτζούκων. [<http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5211>].

17. Βλ. για τους ποιητές αυτούς τα σχετικά λήμματα στο *The Encyclopaedia of Islam*.

κατά τον δωδέκατο αιώνα.¹⁸ Στα κλασικά για την περσική γραμματεία έπη των Nizami και Ferdowsi ο Μεγαλέξανδρος μεταμορφώνεται σε έναν κοσμοπολίτη μουσουλμάνο ήρωα και ιδανικό βασιλέα των Ρουμ (= των Ελλήνων), που αφενός κατέκτησε τον κόσμο όλο, αλλά συγχρόνως κυριάρχησε ως ιδανικός φιλόσοφος και προφήτης. Με άλλα λόγια, μύθοι από το απώτερο παρελθόν μεταποιούνται για να εκφράσουν έναν φανταστικό κόσμο ιδεών, αξιών και αισθητικής που μοιράζονται οι λαοί ένθεν κακειθεν του συνόρου.

Πέραν των μέτρων που ανέφερα ήδη, για τους μουσουλμάνους ο Μανουήλ Κομνηνός θέλησε να αξιοποιήσει προς όφελος της Αυτοκρατορίας τη μαζική μετανάστευση των χριστιανών Αρμενίων από τις πατρώες περιοχές του Καυκάσου στη νοτιοανατολική Μικρά Ασία και κατέβαλε μεγάλες, αν και ανεπιτυχείς, προσπάθειες να φέρει την ένωση των Εκκλησιών, της ορθόδοξης βυζαντινής με την αρμενική, η οποία είχε μείνει πιστή στην προχαλκηδόνια Χριστολογία. Η έντονα συναινετική του διάθεση είχε επιτρέψει να γίνει σοβαρή πρόοδος στις διαπραγματεύσεις, αν και, τελικά, αυτές απέτυχαν, γιατί υπερίσχυσε η συντηρητική παράταξη, που επέμενε στην πατρώα πίστη.

Αργότερα, ωστόσο, και κυρίως με τη δυναμική εμφάνιση του Φρειδερίκου Βαρβαρόσα στον δρόμο του γερμανικού βασιλείου, το γεωπολιτικό πλαίσιο έγινε περισσότερο επικίνδυνο για τα συμφέροντα του Βυζαντίου, που στηρίζονταν στην ισορροπία των δυνάμεων στη Δύση και στην Ανατολή, και ο Μανουήλ έλαβε τη μοιραία απόφαση να αναλάβει επιθετική πρωτοβουλία κατά των Σελτζούκων, οι οποίοι είχαν ήδη σημειώσει σειρά επιτυχιών τόσο στη βόρεια Μικρά Ασία προς τον Εύξεινο Πόντο όσο και στη νοτιοανατολική περιοχή προς τη Συρία, όπου έως τότε κυριαρχούσε το εμιράτο του Χαλε-

18. *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνα, Η φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου*, επιμέλεια: Γιώργος Βελουδής, Αθήνα 1989. Παράλληλα, βέβαια, διαβαζόταν και το έπος του Διγενή Ακρίτη. Βλ. το κείμενο *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης. Κατά το χειρόγραφο του Εσκοριάλ και το άσμα του Αρμούρη*. Κριτική έκδοση, Εισαγωγή, Σημειώσεις, Γλωσσάριο Στυλιανού Αλεξίου. Ερμής, Αθήνα 1985. Σε παράλληλη έκδοση των παραλλαγών του έπους βλ. Erich Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen (Wiener Byzantinistische Studien 8)*, Wien 1971. Φιλολογική ανάλυση και αγγλική μετάφραση βλ. στο έργο της Elizabeth Jeffreys, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, Cambridge University Press 1998. Για τη συναφή με τον προβληματισμό της μελέτης αυτής ιστορική ανάλυση, βλ. τη διδακτορική διατριβή της Αικατερίνης Σολομωνίδου, *Ο κοινωνικός βίος των ανατολικών επαρχιών του βυζαντινού κράτους κατά τη Μέση Βυζαντινή εποχή: Η μαρτυρία του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη* (η έκδοσή της ετοιμάζεται).

πίου. Ο στόχος του Μανουήλ ήταν σαφής. Ήθελε να περιορίσει ή και, ει δυνατόν, να καταλύσει το σουλτανάτο των Σελτζούκων, εκπορδώντας το από την πρωτεύουσά του, το Ικόνιο. Έτσι ήλπιζε ότι θα ελευθέρωνε «για τους Έλληνες τους δρόμους της Ανατολής» και συγχρόνως θα προσέφερε στον πάπα και στους Δυτικούς μια μεγάλης στρατηγικής σημασίας διευκόλυνση, ανοίγοντάς τους τη δυνατότητα άνετης διέλευσης μέσα από τη Μικρά Ασία προς τους Αγίους Τόπους. Ωστόσο, αυτός ο επιθετικός πόλεμος του 1175/76, μετά και παρά τις αρχικές επιτυχίες της πρώτης πολεμικής περιόδου, κατά την οποία ο Μανουήλ ανακατέλαβε και ανοικοδόμησε πόλεις στρατηγικής σημασίας στο μικρασιατικό υψίπεδο, όπως το Δορύλαιον, οδήγησε στην ολέθρια καταστροφή της μάχης του Μυριοκεφάλου, που με αίσθημα αυτοκριτικής και απόγνωσης ο Μανουήλ συνέκρινε ως προς τις καταστροφικές της συνέπειες με τη μάχη του Μαντζικέρτ έναν αιώνα νωρίτερα. Πράγματι, η μάχη του Μυριοκεφάλου είχε τραγικές συνέπειες για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αλλά και, γενικότερα, για τον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία στη Μικρά Ασία.¹⁹

Εκτός από όσα γνωρίζουμε γι' αυτήν την εκστρατεία από τις ιστορικές πηγές, σώζονται και ρητορικά κείμενα, κυρίως του Ευσταδίου, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, και του Ευθυμίου Μαλάκη, τα οποία αξίζει να αναφέρω και να σχολιάσω με κάθε συντομία. Στον *Λόγον προεισόδιον τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς*,²⁰ τον οποίο ο Ευστάδιος εκφώνησε τον Φεβρουάριο του 1176, δηλαδή

19. Βλ. Ειδικά το άρθρο του Ralph-Johannes Lilie, “Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert”: *Revue des Études Byzantines* 35 (1977), σσ. 257-275. Για τη σύγκριση των δύο μεγάλων καταστροφών στις μάχες του Μαντζικέρτ και Μυριοκεφάλου, βλ. Νικήτα Χωνιάτου, *Ιστορία*, έκδ. Van Dieten [Nicetae Choniatae, *Historia*, Berlin 1975], σ. 191, 26-33: νῦν μὲν ταῦτοπαθῆ πως ἑαυτὸν Ῥωμανῶ τῷ Διογένει κατονομάζων, ἐπεὶ καὶ οὗτος ὁ βασιλεὺς κατὰ τῶν Τούρκων ἐξενεγκῶν ποτε πόλεμον τό τε πολὺ τῆς στρατιᾶς ἀπεβάλετο καὶ αὐτὸς συλληφθεὶς ἀπήχθη αἰχμάλωτος, νῦν δὲ τὰς μετὰ τοῦ σουλτὰν σπονδὰς ὑπεξαίρων καὶ κάτωθεν τῆς ἑαυτοῦ σημαίας μεγαλορρημονῶν αὐτὰς περατῶσαι, ἀνέμῳ ἀναπεπταμένης καὶ πρὸς τὸ τῶν ἀντιπάλων ἀφορώσης μέτωπον ὡς φόβον ἐμπίπτειν καὶ τρόμον αὐτοῖς.

20. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis*, σσ. 17-45; cf. S. Schönauered, *Eustathios Archbishop of Thessalonica*, “Logos proeisodios tēs hagiās Tessarakostis” [Reden auf die große Quadragesima], Frankfurt 2006. Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν μεταφράσεις των λόγων του Ευσταδίου Θεσσαλονίκης σε αγγλική και σε γερμανική μετάφραση, ως εξής: Eustathios of Thessaloniki, *Secular orations 1167/8 to 1179*, translated by

φοράς στην Θεοῦ κληρονομίαν, που, όπως είδαμε, βρίσκει το παράλληλό της στο εγκώμιο του Ευσταδίου, ότι οι αντίπαλοι, κατά την παραδοσιακή βυζαντινή φρασεολογία, μνημονεύονται ως βάρβαροι και βέβαια όχι ως άπιστοι. Περαιτέρω ο Ευθύμιος εγκωμιάζει τον Μανουήλ, παρουσιάζοντας με σαφήνεια τα απώτερα σχέδιά του, ότι *οὐδὲ μαχαίρα κτεινὼν τοὺς βαρβάρους ἠρκέσθη, ἀλλὰ καὶ ἠχμαλώτισε καὶ ἠνδραποδίσαστο καὶ οὐδὲ παύσεταιί γε πάντως τὰ τοιαῦτα ποιῶν, ἕως ἂν τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ τοὺς οἰκείους ὄρους ἐπανασώσῃται καὶ ὑποτάξας ἔθνη τὰ διακενῶς φρουαττόμενα, τὸν τῆς μοναρχίας ταύτην ἐπενδύσῃ χιτῶνα, ἐφ' ᾧ τὸ πρὶν ἐσεμνύετο* (Μαλάκη, σσ. 539, 2-6). Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι, τέλος, ένα εδάφιο που αποκάλυπτει ότι στα ρητορικά συμφραζόμενα του Ευθυμίου απώτατος στόχος της εκστρατείας του Μανουήλ δεν είναι, φυσικά, η Παλαιστίνη και τα Ιεροσόλυμα, ο σταθερός στόχος των Σταυροφόρων, αλλά η αρχαία, γνωστή για τους αμύθητους θησαυρούς της, πόλη των Περσών, τα Εκβάτανα, που, ως γνωστόν, είχε εγκωμιάσει ο Πλούταρχος στον *Βίον Ἀλεξάνδρου*, ο οποίος προφανώς ήταν γνωστός στους βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα. Γράφει, λοιπόν, ο Ευθύμιος: *Φαντάζομαι τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ ὑπὸ τοῦ γήθους ἐνθουσιῶ καὶ μικροῦ χορευεῖν προάγομαι, ὅταν ἐν Ἐκβατάνοις στρατιᾷ Ῥωμαίων δειπνήσῃ καὶ Περσῶν παῖδες οἰνοχόησωσι καὶ φάγωνται μὲν εὐφροσύνως τὸν ἐαυτῶν ἄρτον, κατὰ τὸ γεγραμμένον, καὶ ἐν ἀγαθῇ καρδίᾳ τὸν οἶνον πίνονται, διηγῆσονται δὲ πρὸς ἀλλήλους ὅσους ἀνεῖλον μαχόμενοι, ὅταν ὁ ἡμέτερος αὐτοκράτωρ, λαμπρὸν ὅ,τι μάλα τὸν θρίαμβον ἐπὶ τῆς Περσίδος μέσης καταγαγῶν δεατρίσῃ τὰς νίκας καὶ τὸν τῆς μοναρχίας στέφανον ἀναδήσῃται καὶ ἐπὶ τοῦ βασιλείου θρόνου καθίσας λαμπρότερόν τε καὶ ἀρχικώτερον ἢ ὅτε πρῶτος Ἀλέξανδρος ὑπὸ τὸν χρυσοῦν οὐρανίσκον ἐν τῷ Δαρείῳ θρόνῳ κεκάδικε βασιλικῶς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν χρηματίσῃ καὶ εἰς ἀρχὰς διαφόρους τὸν τῆς Περσίδος χῶρον ἄριστα διελών, ἐκ τῶν ἐαυτοῦ δούλων χρίσῃ τοὺς ἀρχηγούς τε καὶ ἄρχοντας* (Μαλάκης σσ. 542, 19-30).

Είναι προφανές ότι αυτές οι σκέψεις αντλούνται από την ελληνική ιστορία και γραμματεία, που ήταν οικεία στους λόγιους Βυζαντινούς, και τη ρωμαϊκή παράδοση της Αυτοκρατορίας, την οποία υπηρετούσαν με αφοσίωση, σκέψεις που εκδειάζουν το διαχρονικό ιδεώδες της ανάκτησης των χαμένων εδαφών και ρητορικά το προβάλλουν με σαφή και άμεση αναφορά στην εποποιία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Φυσικά, τα Εκβάτανα δεν υπήρχαν ως πόλη στα χρόνια του Μανουήλ, ήταν όμως γνωστό ότι ήταν πρωτεύουσα της Μηδίας, την οποία κατέκτησε ο Μεγαλέξανδρος και απέσπασε τους αμύθη-

τους θησαυρούς της. Ήταν, λοιπόν, μια πόλη-σύμβολο, ένα σταθερό σημείο αναφοράς στόχων και οραμάτων των λογίων της βυζαντινής αναγέννησης του δωδέκατου αιώνα.

Από τη σύντομη αυτή ανάλυση των ρητορικών αποσπασμάτων φαίνεται, νομίζω, καθαρά ότι αυτή η πολεμική πρωτοβουλία του Μανουήλ δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως σταυροφορία, όπως έχει γίνει επανειλημμένως στο παρελθόν.²³ Πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της παραδοσιακής πολιτικής των Βυζαντινών για τον μόνιμο στόχο της απελευθέρωσης των εδαφών της αυτοκρατορίας που είχαν απολεσθεί από αστοχίες παλαιότερων κυβερνήσεων.²⁴

23. A. E. Stone, “Dorylaion revisited. Manuel I Komnenos and the refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175”. *Revue des Études Byzantines* 61 (2003), σσ. 183-199. Βλ. του ιδίου και Eustathios of Thessaloniki, *Secular Orations 1167/8 to 1179*, translated by Andrew F. Stone with an introduction and commentary [*Byzantina Australiensia* 19], Brisbane 2013.

24. Τις απόψεις μου εναντίον της υποθέσεως περί «βυζαντινής σταυροφορίας» ανέπτυξα στο άρθρο μου “1176 – A Byzantine Crusade?”, στον τόμο *Byzantine War Ideology between Roman Imperial Concept and Christian Religion*, που επιμελήθηκαν οι Johannes Koder και Ioannis Stouraitis, Wien 2012, σσ. 81-86. Για τον διεθνή διάλογο περί τυχόν «ιερού πολέμου» στο Βυζάντιο, βλ. Ioannis Stouraitis, “Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards the Notions of Holy War”, *Byzantina Symmeikta* 21 (2011), σσ. 11-63.